

TØRVE- OG BRIKETFABRIKATION I THORSAGER

Udskiftningen af Thorsager landsby skete i 1793, men engene omkring byen udskiftedes først i 1805. Her fik først præsten en lod, derefter degnen (de to var "benificeret" gods uden for det normale landsbyfællesskab), hvorefter det blev overladt til Kalø at lave en udskiftningsplan for resten, idet alle gårdene var fæstegårde under Kalø.

Alle gårdene fik tildelt en eng, der også ofte indebar at der var mulighed for at lave tørv. Det var almindeligt at lave tørv om sommeren, også for andre end gårdmændene, idet gårdmændene lejede tørveskær ud til dem, der var interesseret. Lejen har vist nok almindeligt været betalt med et beløb pr. tusinde tørv, der blev lavet.

P. Holst, den senere borgmester Erik Holst Pedersens bedstefar, havde Tronholm i 1920'erne og 30'erne og begyndte allerede da at producere tørv ikke alene til eget brug, men også til salg.

Tørveproduktionen tager fart

Da besættelsen kom i 1940, blev der akut brændselsmangel. Derfor tog tørveproduktionen et voldsomt opsving i enge og moser omkring Thorsager, der stort set er omgivet af vådområder både mod nord, vest og øst. Tørveproduktionen fortsatte i efterkrigsårene, som regel et godt stykke ind i 1950'erne. I fire tilfælde oprettedes der egentlige fabrikker, der producerede formbrændsel eller briketter af tørvsmuld. De havde deres storhedstid i den første halve snes år efter besættelsen.

Herluf Nielsen lejede et stykke eng af P. Holst (fra 1943 sønnen Anders Holst) på Tronholm og begyndte tørveproduktion her fra 1940. Hans søn muremester Vagn Rubeck Nielsen fortæller, at Herluf Nielsen producerede tørv i Tronholm enge fra 1940 til 1947. Han havde 45-50 mand i arbejde og havde fire tørvværker, der var transportable og stod nogle måneder de forskellige steder, før de flyttedes videre. Han havde en tilsvarende produktion ude på Tjerrild Mosegaard, som han ejede. Når hestene ikke arbejdede ved tørvene, var de ved brunkulslejerne ved Herning eller i en periode på flyvepladsen i Tirstrup. Der var en hel kortege af husmænd, der kørte tørvene i hestevogn ud til stationen. Herluf Nielsen solgte Tjerrild Mosegaard og afviklede tørveproduktionen i 1947. Samme år købte Åge Thomsen Tronholm og fortsatte selv tørveproduktionen her.

Også den lokale købmand Vilhelm Foged forsøgte sig som tørvefabrikant i Tronholm. Det begyndte i 1941. "En overgang havde vi 20 mand i arbejde og 4 – 6 heste hjemme i stald", har han oplyst. Det var et godt supplement til butikken, der naturligvis var ramt af besættelsestidens varemangel.

Manufakturhandler og musiker Jens Jensen, "Tromm` Jens", lavede tørv både i et område ude ved Ellev og ude ved stationen. Men nok mest til eget forbrug, som så mange andre. Muligvis var købmanden og Tromm` Jens i kompagniskab om et område ude i Hedeskov, ved nuværende Randersvej 23 (Peter Jeppesen). Ib Møller, der var lærling i Schølers smedje fra 1953 til 1957, husker at Jens hvert forår kom ind i smedjen for at få gjort redskaberne til årets tørveproduktion klar.

Skæretørv, pressetørv og æltetørv

Tørveproduktionen foregik ved, at man skrællede det øverste lag engjord af, måske 40 – 50 cm., og derefter kom man til det eftertragtede lag, hvor tørvene kunne skæres direkte ud, og transporteres til tørring på liggepladsen. Denne slags tørv kaldtes "skæretørv" eller "klyner".

Længere nede var jorden mere løs og usammenhængende og måtte igennem en presser for at blive presset i form til tørv, før disse såkaldte "pressetørv" kunne lægges til tørring. Til at få smuldet op af tørvegraven og senere få det op i pressen brugtes såkaldte "transportører", en slags løbebånd.

Endnu længere nede var jorden så våd, at det var en masse af våd dynd, der skulle op af den efterhånden dybe tørvegrav på en transportør, derefter via en anden transportør gennem et ælteværk, også kaldet tørveværk, hvorfra den kom ud som en nogenlunde ens masse af dynd, der på "dyndvogne" blev transporteret ud på liggepladsen til tørring. Her blev den i første omgang lagt ud i nogle rammer, oftest med plads til tre gange fire tørv, så den formedes til tørv, de såkaldte "æltetørv". Når tørvemassen var tør nok, kunne rammerne fjernes, hvorefter tørven lå til tørring. Når oversiden var tør, blev tørvene rejst, også kaldet "kantet", på højkant, så de kunne tørre også på bagsiden. Såvel dette arbejde som den efterfølgende stakning af tørvene udførtes som regel af kvinder.

Der skelnedes altså mellem skæretørv, pressetørv og æltetørv. Af dem var skæretørvene de mest eftertragtede, da forarbejdningsprocessen her var meget enkel og krævede mindst arbejdskraft. Mest besværligt var det at producere æltetørvene, men de havde til gengæld den største brændværdi. Det er efter produktionen af æltetørv, der blev efterladt de dybe og farlige tørvegrave, som prægede en stor del af de danske enge og moser efter at tørveproduktionen var opgivet. Farlige fordi de kunne være flere meter dybe direkte fra kanten. Tørvegravene fyldtes med vand efter sæsonen og kunne derfor ikke anvendes året efter, hvor man så måtte begynde forfra med nye tørvegrave. Man har formodentlig pumpet i tørvegravene, mens arbejdet stod på – det vides, at der var elektricitet til rådighed i hvert fald i en del af tørvegravene.

Formbrændsel og briketter

Efter krigen opstod der tre formbrændselsfabrikker og en egentlig briketfabrik. Forskellen er, at formbrændsel kom ud i lange runde stænger, der så brækkede over forskellige steder, så stykkerne blev uens lange eller korte. Briketterne derimod var ens og runde eller ovale i form – eller kunne i princippet have den form, man valgte, men ens var de.

Den ene formbrændselsfabrik lå lidt ude ad vejen mod Ryom, på den modsatte side af det nuværende industrikvarter. Den havde Anders Knudsen, der selv boede ude ad Mørkevej. Fabrikken fik smuld leveret af omboende gårdmænd og husmænd.

De to andre lå ude mod stationen. Dels Jens Jacob Quist, der selv boede i den gamle kro og central i Vestergade, og hvis fabrik lå en 300-400 meter fra stationen, på bysiden. Dels Rasmus Klibo, hvis fabrik lå på Vestergaards jord (Kongsvad). Klibo arbejdede muligvis sammen med Øjvind Schøler, hvad der havde den fordel, at Schøler som smedesøn og mekaniker selv kunne konstruere maskinerne.

I daglig tale omtaltes formbrændselsfabrikkerne som "smuldfabrikker". Smuldet var det øverste lag tørvejord, der blev skrællet af og presset til formbrændsel eller briketter.

Briketfabrikken lå på Tronholms jord. E. Svenstrup købte et større engareal af Tronholms daværende ejer Aage Thomsen i 1949 – Thomsen havde som nævnt overtaget Tronholm i 1947 og producerede selv tørv der fra 1947 til 1949. Svenstrup producerede først tørv, men opførte så briketfabrikken i 1952-53 og producerede briketter frem til 1965. Frank Petersen har beskrevet arbejdet i fabrikken i Rita Vindings bog om "Arbejdsmand på Røndeegnen" (SID 1996, s. 114): "Vi skulle rive smuld med en harve. Det foregik på den måde, at vi med harve løsede jorden, eller rettere tørvejordsoverfladen. Derefter rev vi smulden sammen med en slæbe, som var åben i spidsen. Den efterlod en rille af smuld, som skulle ligge og tørre. Når rillerne var tørre, kørte vi en traktor med en speciel maskine bagefter hen over rillerne. Maskinen var en slags "elevator" (transportør, red.), som læssede smulden op i en vogn. Den tørre smuld blev kørt sammen i nogle meget store stakke. De var så høje, at vi kunne stå oppe på dem og se ned på fabrikken. Når først smulden var tør, kunne den godt ligge uden at blive for fugtig. Den skyede nemlig regnvand. Så var smulden klar til at blive kørt ind på fabrikken, når den skulle bruges.

Fra de store stakke blev smulden kørt ind i fabrikkens kælder. Det foregik ved, at den i en vogn blev kørt hen over en bro, som gik gennem hele fabrikken. Herfra blev smulden tippet ned i kælderen. En "elevator" løftede den op i en tromle, som sugede varme ind fra et fyr. Derefter blev smulden ført op i en stor beholder, hvor den faldt ned i bunden og blev presset til briketter. Når briketterne var færdige, blev de anbragt i en silo, som kunne åbnes i bunden, når der kom lastbiler for at hente briketter.

Når smulden slap op, blev der anvendt brunkulspulver. Man blev sort som kul af at arbejde inde på fabrikken, Der arbejdede ikke ret mange inde, for det foregik med maskinkraft, men vi var mange, der arbejdede ude med at lave smuld om sommeren. Det var sæsonarbejde, så vi måtte finde arbejde andre steder om efteråret og vinteren, hvis der ellers var noget at få. Vi tjente godt på briketfabrikken. Det var akkordarbejde, hvor vi fik omkring en krone pr. læs. Dem kunne vi nå ca. hundrede af på en dag. Vi gjorde somme tider vores løn op på den måde, at vi sagde, at ved frokostpausen kl. 9 (arbejdet begyndte kl. 6 om sommeren og kl. 7 om vinteren, red.) havde vi tjent det, vi skulle arbejde en hel dag for i landbruget".

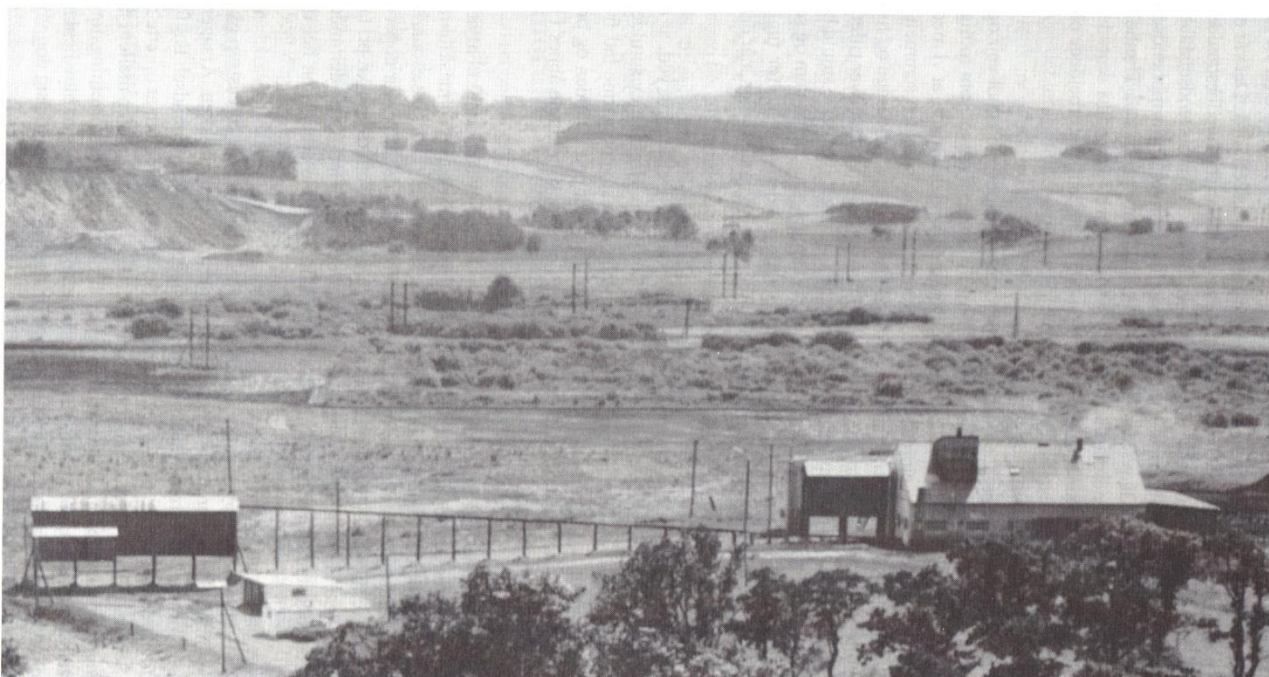
Kaj Stær Andersen, der arbejdede på fabrikken, fortæller sådan i "Byvandring i Thorsager", Lokalhistorisk Forening 2004, side 43-44: "Jorden blev harvet op og lagt i riller. Smulden skulle ligge ude og soltørre så godt som muligt. Den blev kørt sammen i bunker, der blev hentet af en traktor med skovl. Så blev smulden kørt ind og læsset ned i en kælder, hvor der gik en mand og skovlede det ind i en snegl, der transportererede det videre til en tørretromle, hvor det fik en ekstra gang tørring. Herfra kom det via en anden snegl videre til presseren, hvor det blev presset til formbrændsel eller briketter. Her arbejdedes der i tre-holds skift hele døgnet rundt. Der var en formand og to andre på hvert hold".

Ib Amdisen Møller arbejdede i Schølers smedje, hvor der på det tidspunkt foruden gamle Schøler (Valdemar) og unge Schøler (sønnen Alfred) var to lærlinge og to svende i sving. "Vi fik med jævne mellemrum de store stempler fra smuldfabrikkerne ind til svejsning og slibning, for sandet i jorden ødelagde dem, så de blev utætte. De blev svejset op og slebet på smergelstenen, så de passede i de medbragte matricer. Der skulle stor maskinkraft til produktionen af formbrændsel og briketter. Vi fik stemplerne ind sidst på dagen, så de kunne være klar til maskinerne næste morgen. Vi forstærkede også mange smuldvogne med jernplader, både i bunden og på sider og bagsmæk".

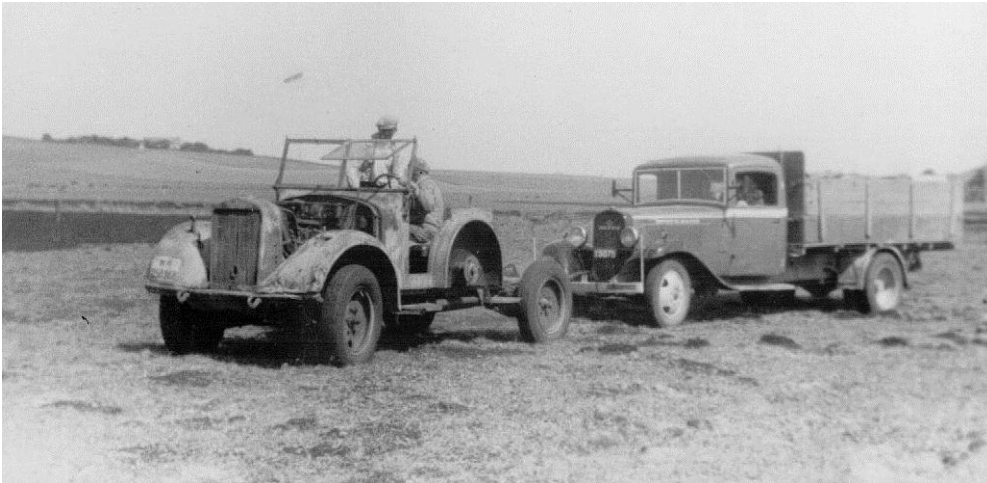
Ifølge en efterretning blev den lokale smuld i fabrikkens sidste tid blandet op med smuld fra brunkulslejerne i Søby ved Herning for at give større brændværdi.

Fabrikken arbejdede i treholdsskift og beskæftigede omkring 15 mand. Briketterne blev solgt under navnet "Rolf". De fleste blev hentet af lastbiler til brændselshandlere overalt i landet, en del blev udskibet fra Nappedam. "Fabrikken var rigtig stor", fortæller Steen Brock Jensen, "la Cour havde 7 – 8 fabrikker i gang i på Djursland – bl.a i Tjerrild – og det var store fabrikker, men Svenstrups fabrik var endnu større".

De billeder, der følger herefter, stammer for størstedelen fra Herluf Nielsens tørveproduktion i Tronholm enge. Jeg har fået dem fra Steen Brock Jensen, der har Tronholm nu, og han på sin side har fået dem fra Vagn Rubeck Nielsen, der er søn af Herluf Nielsen. Ved de billeder, der stammer andetsteds fra, oplyses dette særskilt.

Figur 1. Svenstrups briketfabrik, der lå i engene ca. 150 m. syd for Tronholm. Træerne i forgrunden af billedet står i kanten af Tronholms have ned mod engen, oplyser Steen Brock Jensen. I dag er der skov, hvor fabrikken lå. Fra Rita Vinding: Arbejdsmænd på Røndeegnen, SID 1996.

Figur 2. Gamle udrangerede biler fandt god anvendelse i tørvemoserne....men bilen forrest har dog en meget speciel historie. Den deltog i de allieredes felttog i Nordafrika, og der var endnu skudhuller i den. Hvordan Herluf Nielsen er kommet i besiddelse af den, er svært at vide, men det er sandsynligvis mekaniker Øjvind Schøler, der har ombygget den – bemærk at det bagerste hjulpar er flyttet længere bagud og sidder bag skærmene. Køretøjets store fordel var, at det var firehjulstrukket, ganske usædvanligt dengang, og dermed kunne bruges bl.a. til at trække andre køretøjer, der sad fast i den våde jord, fri. Her er det købmand Enevoldsens lastbil, der trækkes fri. Købmand A. Enevoldsen i Rønde solgte store mængder tørv og formbrændsel fra bl.a. Thorsager.

Figur 3. Dette billede er fra tørvværket ude ved "Niels i Svinget", på nordsiden af Ryomvej, ved den senere losseplads, ca. 1944. Tørvmassen blev ved hjælp af transportøren til venstre hældt ned i den store kasse, hvor den æltes og derefter hentede af dyndvogne, der kørte den ud på liggepladsen. Der ses fra venstre vognmand Poul Andersen med sønnen Tonny på armen (senere mekaniker i Skrejrup), tørvefabrikant Arne Kramer, Søren Kristiansen, ukendt, Ove Andersen, Regner Christensen og Christian Therkildsen. Fra Rita Vinding: Arbejdsmænd på Røndeegnen, SID 1996.

Figur 4. Tronholm. Nede i graven Sigurd Berg, ovenover fra højre brødrene Herman og Ove Andersen, derefter Svend Erik Bach. Transportøren her er til skæretørv, skåret direkte ud af jorden, og bruges til at transportere tørvene op af tørvegraven.

Figur 5 (til venstre): Tronholm. Dyndvognen henter æltet tørvemasse fra tørvværket. Peter Jacobsen har åbnet for spjældet, så tørvemassen strømmer ud i vognen. I baggrunden anes den transportør, der transporterer den uæltede tørvemasse op i tørvværket. Resultatet er såkaldte "æltetørv".

Figur 6 (til højre): Tronholm. Tørvpresser. Her produceres "pressetørv". Smuld fra løs tørvjord smides i tørvpresseren, der presser den til "faste" tørv, der så transporteres ud på liggepladsen til tørring.

Figur 7. Pressetørv. Samme tørvepresser som på forrige billede. En af folkene vides at være Martinus Madsen, formodentlig yderst til venstre med tømmerne, jf. andre billeder. Manden i midten er tydeligvis samme person som på billedet ovenover til højre. Transportøren til højre transporterer smuldet op i presseren, og de pressede tørv afhentes af vognen til venstre og lægges ud på tørrepladsen. I baggrunden anes den firehjulstrækker, som ses på figur 2, hvor Enevoldsens lastbil trækkes fri.

Figur 8. Vognen med de pressede tørv kører ud på liggepladsen. Bag vognen ses pladsen med store arealer med tørv lagt til tørring. Tørvegriben, som manden på vognen håndterer, var med særlig lange tænder, så man kunne have rigtig mange tørv i hver grebfuld.

Figur 9. Foran en af Herluf Nielsens tørreværker på Tronholm. Herluf Nielsen står selv som nr. to fra højre, med de to sække foran. "Herluf forpagtede engen for et år ad gangen, og det må have givet en god fortjeneste, for han gav 10.000 kr. for et mindre stykke om året. Og det var mange penge dengang", nævner Steen Brock Jensen. Tørreværket er til produktion af æltetørv, og det er transportabelt og flyttes, efterhånden som man arbejder sig frem. De to hestespand er forspændt to dyndvogne til at transportere den æltede tørvemasse ud på liggepladsen, hvor den lægges i rammer, der former den til tørv. Når tørvene er så tørre, at de kan stå alene, fjernes rammerne og bruges til de næste læs af æltet tørvemasse.

Figur 10. Folk omkring vogne til kørsel af pressetørv til liggepladsen. I baggrunden den åbenbart uundværlige firehjulstrækker. Bag personerne til højre anes selve tørvepresseren. Personerne er vognmand Ejnar Jacobsen yderst til venstre, efter drengene på bilen er det så Martinus Madsens søn og derefter til højre for ham Martinus selv. Martinus boede i Lille Randers 10.

Figur 11. Tørveproduktionen gav også arbejde til kvinderne med kantning (rejsning af tørv til tørring) og stakning. "Kvinderne på billedet er kun en lille del af dem, der var beskæftiget i tørvemosen på Tronholm, oplyser Vagn Rubeck. "Kvinderne arbejdede på akkord med en fast pris pr. 1000 tørv". De fleste af kvinderne på billedet er fra Gl. Mørke, der lå godt i forhold til Tronholm. Dog kendes Lilly Lundahl, der er nr. to fra venstre, og yderst til højre Valborg, der var datter af husbestyrerinden på Tronholm gennem 40 år, Inger. ("Valborg var byens smukkeste pige og meget omsværmet, så der var en voldsom trafik af unge mænd ad vejen ud til Tronholm," har Steen Brock Jensen fået fortalt...). Manden bag kvinderne er vognmand Ejnar Jacobsen. Foran kvinderne ses tørv rejst ("kantet") til tørring, og bag dem ses tørvestakke, der skulle stakkes på en bestemt måde, så der kom mest muligt luft ind mellem tørvene, så de holdt sig tørre.

Figur 12. Tronholm. Et tørvehold foran et tørveværk til produktion af æltetørv. På billedet ses bl.a. Aage Nielsen, Ejnar Jacobsen (nr. 2 fra højre?), Peter Jacobsen (nr. 2 fra venstre? Peter og Ejnar var vist nok far og søn) og Søren Rasmussen.

Figur 13. Tronholm. Et tørvehold, der producerer pressetørv, tørvepresseren står bag dem. I baggrunden anes liggepladsen. Der var "indlagt" elektricitet i tørvemosen – en elledning ses mellem de to granrafter.

Figur 14. Rasmus Jensen, Thorsager, aldrig kaldt andet end "Ras Evald" (vel fordi faderen har heddet Evald?) tømmer dyndvognens æltede tørvemasse ud over rammerne, der former den til tørv. Når massen er hældt ud over rammerne, jævnes den med en skraber, der er et langt bræt på en stage, hvorefter den tørrer, så rammerne snart kan fjernes og bruges til næste læs. Når tørvene er tørre på oversiden, rejses de i rækker, "kantes", af kvinderne, så de kan tørre også på den anden side. Derefter stakkes de.

Figur 15. "Opfinderen" Øjvind Schøler havde konstrueret en dyndvogn, der kunne tippes, så aflæsningen lettedes betydeligt. En særlig drejeskive under vognladet var hemmeligheden. Her læsses æltemassen ud over tørverammerne. Det er Peter Jacobsen, der rager tørvemassen af til venstre.

Figur 16. Tronholm. Der kørte mange underlige hjemmelavede køretøjer rundt i tørvemoserne – her ses en dyndvogn. Det er Ras Evald til højre med stagen – formodentlig en "skraber" til at jævne den udlagte tørvemasse over rammerne - og Peter Jacobsen med tømmerne til venstre. Bag vognen ses tørv udlagt på liggepladsen.

Figur 17. Dyndvogn

Figur 18. Dette og det følgende billede er taget samtidig – fotografen kunne blot ikke have hele den lange række af personer på ét billede, så det blev taget som to og så sat sammen i avisen, hvor det skulle bruges. De to billeder er fra Tronholm 1944. På dette første billede ses siddende fra venstre Poul Christensen, Einar Lassen, Rasmus Jensen ("Ras Evald"), Aage Nielsen. Stående ses fra venstre Peter Jensen, Søren Andersen, ukendt, Svend Andersen, Peter Jacobsen, Søren Elenius, Søren Nielsen. Mellem træerne i baggrunden på bakketoppen ligger husmandsstedet Højbo.

Figur 19. Højre del af billedet ovenover. Siddende fra venstre R. Witting, Rasmus Gedsted, Alfred Nielsen, ukendt. Stående fra venstre er nr. 4 Jens Blok Jensen (eller Martinus Madsens søn, jf. tidligere billede?) derefter Martinus Madsen og Villy Nielsen, ukendt, Villy Madsen, ukendt, Jacobsen, Ejnar Jacobsen. Martinus Madsen havde en gård i Lille Randers (hvor Henry Sørensen bor nu) og havde selv et tørveskær i engen tæt på Skippergårdens, nedenfor den nuværende børnehave "Lille Arnold", jf. næste billede. Bebyggelsen i baggrunden er Skovvang, oppe på bakken bl.a. Vorbjerggård.

Figur 20. Hvil i tørvemosen. Formodentlig i Skippergårdens tørveskær, for det er Peter Sørensen fra Skippergården til højre. I midten er det Karl Andreasen og til venstre handelsmand Karl Blæhr. Tørvene til højre ser ud til at være rejst, "kantet", altså stillet på højkant til tørring. Billedet er lånt af Ellen Sørensen i Skippergården.

Litteratur og kilder:

Kilde: Rita: Arbejds mænd på Røndeegnen s. 15-19, 41, 114

Jan Svendsen: Tørvæne triller. Mystik, mennesker og maskiner i mosen. DialogForum 2009

Knud Simonsen: Tørvekongen. En skildring fra krigens tid (roman). Gyldendal 2008

Samtaler med følgende:

Vagn Rubeck Nielsen, søn af briketfabrikant Herluf Nielsen

Steen Brock Jensen, nuværende ejer af Tronholm

Kurt Sauer Christensen, Løgten – søn af murer Agner Christensen, Thorsager

Ib Amdisen Møller, Funder – tidligere lærling i Schølers smedje

Ellen Sørensen, Skippergården